
NJEGOŠ I EGZISTENCIJALISTI

Goran Sekulović

There are three most acute related creative ideas of Njegoš's and existentialistic opinions. The first is that they did not communicate their thoughts and discoveries in the system. The second mutual trait was the essential creative tendency of approximation of philosophy and literature, and vice versa. And the third, both Njegoš and the existentialists wanted to start „from the beginning“ in their analysis of human and the world. They wanted a new, pure and open approach, without any kind of idols, religious, political, ideological.... determined to reject everything that covers the view of the real and direct, the first and the last being of the human and the world.

Njegoš je po svojim idejama i savremeni i evropski pisac i mislilac. Uostalom, ovo dvoje jedno bez drugog ne ide. Da nije savremen, ne bi mogao biti evropski, kao i obrnuto. Svojim djelom dokazuje da je crnogorski duh duboko usidren u antičkorimskom temelju Evrope, kao i to da je upravo on svojim stvaralaštvom učinio crnogorski identitet, čiji je najbolji reprezent, apsolutno ravnopravnim dijelom bogate i raznovrsne evropske i svjetske porodice naroda i država. I pored velikog broja knjiga, studija, rasprava i članaka, te prevoda na mnoge svjetske jezike, Njegoševo djelo još uvijek u međunarodnim okvirima nije dobilo ono mjesto koje zaslužuje. To se, čini se, posebno odnosi na njegovu filozofiju. Njegoševa filozofija nije data u sistemu, ali to ne znači da nije izložena sistematski i da

nije cjelovita, jedinstvena i koherentna. Uz to, Njegoš umnogome i to na bitan način odgovara potrebama, zahtjevima, očekivanjima, naklonostima i željama savremenog čovjeka da misao i filozofija ne budu okrenuti ka bilo kojim teorijskim i fizikalnim realnim prostorno-vremenskim ili logičkim apstrakcijama, već živom čovjeku i njegovim osnovnim personalnim i egzistencijalističkim problemima – slobodi, ropstvu i zavisnosti u bilo kojem vidu, smrti, sreći, svrsi, cilju i smislu života.

U svojoj knjizi o savremenoj filozofiji, poznati njemački filozof Ludvig Landgrebe je istakao stav da je „savremeno ono što je postalo dostojno ljudskog opstanka“.¹ Njegoševe ideje nijesu niti lokalnog niti čak ni samo nacionalnog, već eminentno globalnog, univerzalnog karaktera, evropskog po izvoru, iskonu, korijenu i nadahnuću, a svjetskog po ishodu, rezultatu, vrijednosti, isteku i utoku. One su savremene i svezremene, baštinske i vječne, kao što je vječna i Crna Gora. One su apsolutno prečišćene i izbrušene, poput najljepšeg bisera, izraz elementarnog fizičkog, nacionalnog, vjerskog, kulturnog i državnog opstanka Crnogoraca kroz dugo istorijsko vrijeme, ali kao takve i izraz univerzalnog opstanka cjelokupnog ljudskog roda i svih istih takvih egzistencijalnih vrsta i oblika postojanja čovječanstva.

Uviđajući da je Njegoš sa svojim idejama kao izrazima – kako bi rekao dr Milan Rakočević – domaće, narodne, crnogorske duše, ukorijenjen u grčko-evropskom duhu, mi osvjetljavamo i mjesto Crnogoraca u baštini i savremenosti evropske kulture i civilizacije. Na ovaj način mi zadovoljavamo potrebu i obavezu da se oslobađamo osjećanja provincijalizma, potpuno nepotrebnog kada je u pitanju ne samo Njegoš već i ukupni istorijski, duhovni, moralni i kulturni razvoj crnogorskog naroda.

Njegoševo filozofsko i pjesničko djelo mora ostati otvoreno. Kao takvo, ono traži i zahtijeva da mu se ne prilazi dogmatski i

¹ Ludvig Landgrebe: *Savremena filozofija*, „Veselin Masleša“, biblioteka „Logos“, Sarajevo, 1976.

kanonsko-svetački, već da se stalno iznova propituje i preispituje i dovodi u vezu sa duhom i sveukupnim naučnim, kulturnim i umjetničkim dostignućima svakog konkretnog vremena i svake konkretne epohe. Ovo tim prije što, prirodno, ni Njegoš (i posebno on s obzirom na koji način i s kakvom je dubinom mišljenja spoznao ograničenost čovjekovih saznajnih mogućnosti) nije mogao dati konačne odgovore na suštinska i vječna pitanja koja prate čovjeka i ljudski život u cjelini.

Njegoš je evropski i svjetski pisac najviših, utopijskih, vrhova. I to pozitivno-realno-utopijsko-mogućeg a ne negativno-apstraktno-utopističko-nemogućeg usmjerenja. „Ako poezija nije najveći utopistički projekat koji su ljudi ikad smislili, stvarno ne znam šta jeste“, ističe istaknuti pjesnik Čarls Simić i dodaje: „... Pesnik koga vredi čitati živi u sadašnjici, koja se konstantno menja u nešto drugo. Ono što je juče uspevalo u poeziji danas ne uspeva, tako da pesnik nema izbora nego da nađe načina da se suoči sa vremenom u kome živi. Međutim, ono što se ne menja jeste da smo mi još uvek isto što smo bili i vekovima ranije, umovi koji u sebi traže tragove za odgonetanje smisla svog postojanja, povremeno zaprepašeni jer su živi, ali ipak uvek svesni sopstvene smrtnosti... ‘Poezija živi u sopstvenoj trajnoj utopiji’, napisao je Vilijam Hazlit, veliki britanski esejista romantizma. ...U odnosu na budućnost, pesma je kao poruka zatvorena u bocu i bačena u more. Pisanje pesme je čin nesagledive, skoro iracionalne nade da će neka slika, metafora, stih ili glas iz nje imati dugovečni, posthumni život. ‘Pesma želi da dotakne Drugog, taj Drugi joj je potreban’, govorio je Pol Selan. Što se ponekad i desi.“² U slučaju Njegoša, sigurno je da se desio. Konekcija između Njegoša i Crnogoraca je tako prirodna i samorazumljiva.

No, u doba globalizacije ovo nije dovoljno. Mali narodi i nacije mogu sačuvati svoj identitet samo ako sa njime budu stalno

² Peščanik.net

prisutni u svijetu. Biti svoj na otvorenoj svjetskoj kulturnoj areni podrazumijeva stalni organizovani napor prosvijećenih nacija, organizovanih država i vitalnih i dinamičnih nacionalnih kulturnih institucija da djelo njihovih najumnijih glava bude konstantno predstavljano, valorizovano i upoređivano sa najfrekventnijim, najcitiranijim i najpoznatijim idejama i misliocima svijeta. Istraživanja, studije i rasprave ove vrste moraju se potom prevoditi i adekvatno predstavljati na relevantnim kulturnim svjetskim adresama. Dobar primjer za ovo su Italijani koji imaju „potrebu“ da čak i jednog Dantea „pakuju“ na savremen i komercijalan, marketinški način, da bi njegove ideje i dalje bile prisutne u svijetu i pristupačne i prepoznatljive u savremenosti i budućnosti, osobito za mlade generacije. Šta onda reći za nas, Crnogorce i crnogorsku državu, s obzirom da imamo sreću, ali i veliku obavezu, da imamo jednog Njegoša?! Da li smo spremni, vični i moćni da nosimo Njegošev „teret“? Po načinu na koji je država prišla obilježavanju velikog jubileja – Dva vijeka od Njegoševog rođenja, ne bi se nikako moglo govoriti da smo svjesni Njegoševe veličine i potrebe da je na odgovarajući način osvijetlimo i prezentujemo, prije svega zbog nas samih a ne naravno zbog Njegoša, zbog naše potrebe da elementarno opstanemo i sačuvamo svoj identitet u savremenoj globalizaciji, da budemo prisutni i prepoznatljivi, konkurentni i na duhovnom i identitetskom planu, bez kojeg nam u budućnosti neće pomoći ni sva ostala kompetitivna moć u ekonomiji i biznisu. Podsjetimo se riječi kralja Nikole da Crne Gore nema bez Crnogoraca.

I Srodni stvaralački planovi Njegoša i egzistencijalista

U ovom članku osvrnućemo se na neke konekcije između Njegoševih i ideja mislilaca egzistencijalista. Tri su najopštija, okvirna, srodna stvaralačka plana Njegoševih i

egzistencijalističkih mišljenja. Prvi bitni zajednički elemenat Njegošev i egzistencijalista jeste da su u pitanju filozofi i mislioci koji nijesu saopštavali svoje misli i saznanja u sistemu. Drugo, i Njegoš i egzistencijalisti pripadaju onim piscima i misliocima za koje je karakteristična suštinska stvaralačka tendencija približavanja filozofije književnosti i obrnuto, što predstavlja važno usmjerenje kako u modernom tako i u postmodernističkom mišljenju. I po ovom momentu Njegoš je moderan autor. I treće, i Njegoš i egzistencijalisti su htjeli da krenu „od početka“ u promišljanju čovjeka i svijeta. Htjeli su novi, čisti i otvoreni pristup, bez bilo kakvih idola, religijskih, političkih, ideoloških..., riješeni da odbace sve što zaklanja pogled na pravi i neposredni, prvi i posljednji bitak čovjeka i svijeta. Misao i Njegoševa i egzistencijalista slobodno varira i lebdi između književnosti, filozofije, etike, estetike, ontologije, aksiologije, psihologije i antropologije. I Njegoš i egzistencijalisti ne mogu računati na svoje misaono nasljeđe kao na doktrinu. U tom smislu, nije nimalo slučajno što je egzistencijalistička filozofija prije svega rezultat misaono talentovanih i nadahnutih autora.

No, iako ne postoji potpuna saglasnost oko toga što pojam filozofija egzistencije predstavlja i znači, tj. za koja bi mišljenja i koje mislioce ona bila zajednički imenitelj, nama je za svrhu upoređivanja egzistencijalističkih i Njegoševih ideja dovoljno egzistencijalističko zajedničko doživljavanje i shvatanje sljedećih relacija: 1. konekcija filozofije i realnosti kao kulturne i životne vrijednosti; 2. filozofije i čovjeka, mislioca u prvom redu (filozofiranjem čovjek u „borbi“ gradi, zadobija i „osvaja“ sebe); 3. filozofije i svrhe, cilja života; 4. filozofije i svijeta u cjelini; 5. filozofije i posljednjih komunikativnih granica i bitka (bića) u cjelini i bitka čovjeka. U ovom smislu vrijedi citirati Martina Hajdegera i njegove misli o filozofiji: „Put naših razgovora mora, dakle, biti takav da se to, o čemu filozofija radi, nas samih tiče, da nas to dodiruje, i to u našoj biti... Filozofija

kao i svaka druga nauka važi kao kulturna vrijednost. Ali njena je specifičnost ujedno da polaže pravo na važenje i funkciju kao životna vrijednost. Filozofija je misaono dobro a ne samo naučna materija kojom se čovjek bavi iz posebne lične sklonosti, iz volje za unapređivanjem i suoblikovanjem kulture. Filozofija u isti mah živi u napetosti sa živom ličnošću te iz njenih dubina i životne punine crpe sadržaj i vrijednosnu pretenziju. Stoga se u osnovi svake filozofske koncepcije većinom nalazi lični stav dotičnog filozofa.“³

Njegoševa filozofska pozicija nije slična egzistencijalistima samo po osnovnim principima iz kojih neki mislilac crpi i počinje da gradi svoju filozofiju, već i po početnim ključnim metodološkim spoznajnoteorijskim polazištima. I Njegoš i egzistencijalisti ispituju, traže, a ne posjeduju istinu. Oni ne dolaze do apsolutnog saznanja, jer su svjesni ograničenosti ljudskih sazajnih moći. Filozofija, pjevanje i mišljenje su uvijek na putu, u procesu tražanja za istinom. Karl Jaspers piše: „Šta je filozofija – to se može praktično okušati – tada je filozofija u isti mah praktično sprovođenje žive misli i svest o toj misli (refleksija) ili delanje i govor o tom delanju.“⁴ Veoma slično Njegoševoj i životnoj i filozofskoj i uopšte stvaralačkoj poziciji, postavlja Jaspers (naravno u okviru filozofske terminologije) i svrhu i ulogu filozofije. O tome Vujađin Jokić piše: „Zadatak je filozofije postati čovjek time što ćemo shvatiti bitak. To mora biti zadatak svakog doba. Ovo ispunjenje zadatka, po Jaspersu, ide preko sljedećeg: traženje mira neprestanim buđenjem našeg nemira; prisvajanje naše predaje kroz nihilizam; čistota nauke kao pretpostavke za istinu našeg filozofiranja; postojanje uma kao bezgranične volje za komunikacijom.“⁵

³ Vujađin Jokić: *Uvod u filozofiju*, NIO „Univerzitetska riječ“ – Univerzitet „Veljko Vlahović“, Titograd, 1983, str. 28.

⁴ Ibid, str. 27.

⁵ Ibid, str. 27.

Iz svake ove postavke vidi se pri dubljem promišljanju suštinska i gotovo apsolutna, u svakom slučaju civilizacijsko-kulturno-stvaralačka, izazovna i ozbiljna, sličnost i veza sa temeljnim Njegoševim stihovima i porukama proizašlim iz ukupnog hiljadugodišnjeg istorijskog i identitetskog hoda Crnogoraca. Poslušajmo neke od besmrtnih Njegoševih stihova korespondentnih sa prethodnim egzistencijalističkim refleksijama:

*Vreme zemno i sudbina ljudska,
dva obraza najviše ludosti,
bez povratka najdublja nauka,
sna ljudskoga đeca al' očevi.
Je li ovo pričina uprava
kojoj tajnu postić ne možemo?
Je l' istina e ovo ovako,
al' nas oči sopstvene varaju? („Gorski vijenac“, 2289-2296)*

*Koliko sam i koliko putah
Dubokijem zauzet mislima,
U cvjetno lono prirodno,
Hraneći se pitatelnim sokom
Iz nje sise gole i prelestne
Mater štedru zapitiva smjelo:
Rad česa je tvorac satvorio?
Radi l' dece svoje mnogobrojne,
Ali đecu rad nje udovoljstva,
Al' oboje jedno rad' drugoga? („Luča Mikrokozma“, 30-40)*

*Koliko sam i koliko putah
Svod plavetni neba sveštenoga,
Brilijantnim zasijat sjemenom,
Zaklinjao dušom zapaljenom
Da mu svetu otkrije tainu:*

*Ali ga je tvorac ukrasio,
Veliku mu knjigu otvorio,
Da tvar slavi tvorca i blaženstvo,
Al' da čovjek na nje listu čita
Ništavilo prekomjerno svoje? („Luča Mikrokozma“, 50-61)*

Čini se da su sljedeće misli Milana Rakočevića, praktično prvog istraživača koji je ozbiljno i studiozno skrenuo pažnju na Njegoševu filozofiju odbranivši doktorat na tu temu i objavivši knjigu „Crnogorski Prometej (Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije)“ 1940. g. u Ljubljani, najbolji uvod i osnova za jedno uporedno ispitivanje i navođenje Njegoševih i stavova egzistencijalističkih filozofa po mnogim bitnim pitanjima čovjekove sudbine i opstojnosti. „... Mora (se) stalno imati u vidu oblik u kojem je Njegoš dao svoj životni 'credo', svoj pogled na svijet i život. To jest, nikada se ne smije zaboraviti da Njegoš nije filozof sistema i strogo precizirane filozofske formulacije, već pjesnik, čovjek osjećanja i misli, pun intuicije i mašte, životnog iskustva i snova o jednom boljem, i to mogućem, svijetu i životu. S obzirom na to, njegova filozofija se ne može sravnjavati sa spekulativnim filozofskim konstrukcijama, zasnovanim jedino na razumskom pretresanju svijeta i života. Ovi filozofski sistemi imaju tu prednost, što između više mogućnosti biraju za svoju onu, za koju imaju najviše logičnih dokaza. S druge, pak, strane njihova greška je često puta u tome, što isključuju sasvim čovječja osjećanja, koja su podjednako značajna za čovječji život kao i čovjekova razumska polovina. Zato im se češće puta i događa da, zasnivajući svu životnu i svjetsku koncepciju na neumitljivoj logici razumskih konkluzija, otkoče od života i zapadaju u suhoparnu teoretičnost. Ovi filozofski sistemi često puta gube iz vida princip svoje realnosti i tako pravo lice života žrtvuju za volju zaključenja logičnih zakona.

Drugim riječima, oni ne polaze uvijek iz života, odnosno ne prate ovaj u stopu, već pokušavaju da život ukalupe u logične, teorijske zaključke. Takvi filozofski sistemi imaju svoju važnost samo za ograničeni broj ljudi, a za šire mase naroda, naročito za njihovu izgradnju, suviše malo dolaze u obzir. Baš s toga gledišta dobija svoje prvjenstvo i važnost ona druga filozofija, filozofija velikih pjesnika, koja podjednako vodi računa o svim varijantama života i podjednako ih uvažava po veličini njihove vrijednosti za sam život čovjeka. Ona nikada ne preskače život, već je s njim suviše usko povezana. Ne gubi se ta veza ni onda, kad pjesnički mislilac iznosi svoju težnju za reformiranjem života, jer ta reformacija opet zadržava u sebi stvarnu, životnu esenciju, čime se mnogo više približuje mogućnosti realizacije nego želježno-nužni logični zaključci. Može to na prvi pogled izgledati smiješno, ali kada se shvati da u životu uvijek ne pomažu do pravog saznanja svi naši logični zaključci, jer život u svojoj dubini krije svoju nužnost, koja je još uvijek ostala našoj, zemaljskoj logici neotkrivena, onda gornji zaključak dobija više ozbiljnosti i vjerovatnosti. Ne treba naročito podvlačiti, da u red posljednjih spada i Njegoševa filozofija.⁶

Njegoš kao pjesnik i čovjek, koji je, dakle, kako piše Rakočević, „pun...snova o jednom boljem, i to mogućem, svijetu i životu“, u suštini potpuno korepondira sa egzistencijalističkom filozofijom koja „osciluje između deskripcije čovekove egzistencije kakva ona jeste i postavljanja normi kakva treba da bude prava (‘autentična’) egzistencija.“⁷ Ovaj raspon, ova distanca, ovaj projekat, ova akcija, ovaj jedini *raison d’etre*, u kojemu se i na osnovu koga se događa

⁶ Milan Rakočević: *Crnogorski Prometej; Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije*, DOB, Podgorica, 1998, reprint izdanja iz 1940. u Ljubljani, str. 208-209.

⁷ Branko Pavlović: *Metafizika i egzistencija*, Plato, Beograd, 1997, str. 60.

dramatičnost i procesualnost bivstvovanja svakog pojedinačnog i uopšte ljudskog života, najbolje se može sagledati, odmjeriti i iskazati, čuvenim Njegoševim stihom: „Što je čovjek, a mora bit čovjek!“ („Gorski vijenac“, stih 2329)

II Njegoševa i Hajdegerova suštinska borba da izađu iz filozofske tradicije

Sam Njegoš, kao potvrdu prethodnih Rakočevićevih misli o suštini njegovog „pjevanja i mišljenja“, piše stihove kojima gotovo eksplicitno pokazuje i definiše svoj odnos prema „pravim filozofima“, odnosno prema onim drugim filozofima-mudracima koji prave spekulativno-racionalne filozofske sisteme, a to znači prema cjelokupnoj (do)tadašnjoj filozofskoj tradiciji.

*S vnanjem sam zemaljske mudrace
voprošava o sudbi čovjeka,
o zvaniju njegovom pred Bogom;
no njihove različne dokaze
nepostojanost koleba užasna:
sve njih misli najedno sabrane
drugo ništa ne predstavljaju mi
do kroz mrake žedno tumaranje,
do nijemog jednog narječija,
do pogleda s mrakom ugašena.* („Luča mikrokozma“, 61-70)

U jednom ovakvom određenju prema „profesionalnim“ filozofima, Njegoš u biti iskazuje odnos i duh koji je veoma sličan Hajdegerovom viđenju filozofske prošlosti. Istaknuti savremeni filozof Ričard Rorti ocjenjuje da su Hajdegerove „knjige... dokumenti iste borbe koju je vodio u stvarnom – borbe da izađe iz filozofske tradicije i tamo 'zapjeva novu pjesmu'. Ova borba, ova privatna potraga za čistotom, suština je Hajdegerovog života.“⁸

⁸ www.diwanmag.com.ba

Slično je bilo i sa Njegošem. Nije ni on vjerovao starim filozofima i mudracima. I on je htio da na nov način sagleda vječni problem porijekla i svrhe čovjekovog življenja na Zemlji i njegove pojave. Tradicionalnu metafiziku, dakle, nije smatrao za pravu adresu na koju treba da se obrati svako ko je znatiželjan u saznanju apsolutnih, posljednjih kategorijalnih uporišta svega što nas okružuje i za što znamo.

I Njegoš i Hajdeger, dakle, suštinski nijesu zadovoljni shvatanjem tradicionalnih filozofa, mudraca, mislioca, ali ne žele neku popravku njihovih koncepcija i sistema i eventualno postavljanje još jednog „koncepta“ među ostalim „odgovorima“ i filozofijama, ali sada „cjelovitog“, „apsolutnog“, „valjanog“ i „pravog“, već nešto potpuno suprotno i radikalno, novo i drugačije. Oni hoće da smisao, poziv, bitak čovjeka na Zemlji, izvorno raskriju i osvijetle i na ontološki i na istorijski način. I jedan i drugi dosežu univerzalnost u svojim mislilačkim putanjima. Hajdeger svojom koncepcijom bivstvovanja tubistvovanja, koje je u bitnome zaborav bitka, dolazi do stupnja sveopšteg ispadanja iz autentičnosti egzistencije koje je istorijska sudbina Zapada, a Zapad je ovdje paradigma Svijeta.

Kod Njegoša se ne radi jedino o biblijskoj suštinskoj epizodi o stradanju ljudskog roda zbog prvobitnog grijeha, već i to postaje samo djelić mozaika i jedna od slika ljudske sudbine. Njegoš na osnovu nacionalnog, vjerskog i državnog istorijskog poslanja i sudbine Crnogoraca i njihovog gotovo vječnog poziva na nuždu odbrane i borbe za elementarni opstanak u slobodi i nezavisnosti, gradi univerzalnu sliku i misao o, u isto vrijeme i tragičnom i veličanstvenom pozivu i udesu ljudskog roda: da stalnim agonom i akcijama, projektima i pregnućima prevazilaze svoju ništavnost i usamljenost i zadobijaju oreol samopoštovanog i etički opravdanog i svrhovitog bivstvovanja i života. Po Njegošu, čovjek sam odlučuje o autentičnosti ili neautentičnosti svoje egzistencije. Tu ne može biti nikakve formule „i-i“, već isključivo „ili-ili“.

Praktičnim, djelatnim činom i odlukom „biti ili ne biti pitanje je sad“ (koja je, ipak, individualnog karaktera, mada može imati veće ili manje posljedice i na šire, opšte, nacionalne i druge kolektivne planove), svaki pojedinac i narod kao cjelina donose odluke i čine djela koja ih uvršćuju u korpus autentičnosti ili neautentičnosti, zaborava ili nezaborava. Na crnogorskom jeziku i sama riječ „nezaborav“ nosi osoben etički smisao, snagu i poruku i kao da i ontološki i jezički upućuje na „lijek“ za zaborav bitka. Ovo i ontološko i lingvističko, i filozofsko (antropološko i etičko) i naučno „rješenje“ zaborava bitka koje se može čitati iz crnogorskog identitetskog koda, nije ništa čudno sa stanovišta Hajdegerove filozofije. Naime, čuven je njegov stav da je „jezik kuća bitka“. Bitak (biće) svakog naroda, pa tako i crnogorskog, je u jeziku. Najbolji dokaz za to je Njegoševo djelo.

Njegoš je u razgovoru sa Matijom Banom rekao da je njegov „Gorski vijenac“ potpuni izraz i slika crnogorskog naroda, faktički i njegove esencije i njegove egzistencije. No, to nije slučaj samo sa „Gorskim vijencem“ već, posredno a neđe i direktno, i sa „Lučom mikrokozmom“. Svi ključni stihovi i „Gorskog vijenca“ i „Luče mikrokozme“ su inspirisani Crnom Gorom i Crnogorcima, što posredno što neposredno, jednom riječju: njihovom istorijskom i nacionalnom sudbinom. Crna Gora je vrlo često bila u takvom faktičkom stanju ugroženosti od porobljivača i okupatora sa svih strana, posebno u prošlosti, da praktično i nije više mogla postojati. Taj osjećaj bezizlaznosti i stepena tolike moći nasrtaja koji joj je prijetio sasvim realno je morao dovoditi i do beznađa i misli da je sve propalo i da Crne Gore (više) neće moći postojati. Ali, u tim trenucima se rađa i nikad ugasla nada oličena u Njegoševim mislima-stihovima:

*Treba služiti česti i imenu!
Neka bude borba neprestana,
neka bude što biti ne može,*

nek ad proždre, pokosi satana!

Na groblju će iznići cvijeće

za daleko neko pokoljenje! („Gorski vijenac“, 657-662),

koje predstavljaju zapravo apsolutno posljednju moguću i metafizičku i fizičku, i kosmičko-antropološku i egzistencijalnu čovjekovu uporišnu tačku odnošenja u svijetu i spram svjetskog bitka (bića). Veliki njemački pjesnik Helderlin je to formulisao, doduše manje uspješno i sa manjom umjetničkom ekspresijom i mislilačkom snagom sa stihom da se u „opasnosti krije ono spasonosno“ i tu misao Hajdeger često citira. To je bit čovjekovog uzmaha i transcendensa, prekoračujućeg bitka iznad gole, faktičke, poražavajuće po čovjekovo dostojanstvo svakidašnjice, realnosti, najbolja Njegoševa spona sa Hajdegerovom mišlju da je istorija potraga za bitkom. I Njegoš i egzistencijalisti znaju da čovjek pravi jedan temeljni skok iz svoje trajno tragične bivstvjuće opstojnosti. A to što „bit ne može“ to čini čovjek zahvaljujući „iskri“ koja je ono nešto što je više no što je čovjek u odnosu na cjelokupni preostali prirodni i kosmički, biljni i životinjski svijet.

Njegoš i egzistencijalisti takođe znaju i da su čovjek i njegova stvarnost svagda jedna otvorenost u svijetu i jedna „rupa“ u bitku. U pitanju je pukotina, provalija i rascjep koji se nikako i nikada ne mogu popuniti, nivelisati, izbrisati i ukloniti. Ontologija je ovdje zakazala time što je ostavila čovjeka da svojom (samo)svjesnošću traga za istinom i svoga i bitka (bića) u cjelini. Po svojim najdubljim konsekvencijama, Njegoševo književno i filozofsko djelo je reprezentativan primjer ovog saznanja i istine, odnosno usljed univezalne i, filozofski rečeno, ontološke, nedovoljnosti bitka (bića) – nezajzljive iskonske i beskrajne potrebe čovjeka da neprekidno osmišljava i potražuje apsolutnost istine i definitivnost saznanja. I zato Njegoš ističe:

*Niko srećan, a niko dovoljan,
niko miran, a niko spokojan;
sve se čovjek bruka sa čovjekom:
gleda majmun sebe u zrcalo!* („Gorski vijenac“, 2516-2520).

A u ovom kontekstu vrijede i ovi Njegoševi stihovi:

*Naše žizni proljeće je kratko,
Znojno ljeto za njime sljeduje,
Smutna jesen i ledena zima;*

Dan za danom vjenčaje sa tokom. („Luča mikrokozma“,
Posveta, 100-105)

Čovjek je u odnosu na cjelokupni svijet jedna ništica, praktično samo jedan ništavni djelić. To je jedan od glavnih egzistencijalističkih stavova. Njegoš i to prezentuje stavom *Što je čovjek, a mora bit čovjek!* („Gorski vijenac“, 2329) U pitanju je temeljni metafizički skok i otklon od čovjekove bijedne i ništavne pozicije u svijetu, skok i otklon takvog transcendirajućeg i prekoračiteljskog karaktera da ga je skoro nemoguće zamisliti, shvatiti, razumjeti, prihvatiti i realizovati. Njegoš poručuje da je čovjek *Tvarca jedna te je zemlja vara* („Gorski vijenac“, 2330). U paradoksalnosti i apsurdnosti ljudske situaciji, i Njegoš i egzistencijalisti ne pribjegavaju nedjelatnom, kontemplativnom i pasivnom oćajanju i rezignaciji o(p)stanka u metafizici i postojećem redu stvari, već su naoružani samopouzdanjem i samoodgovornošću – borbenosti, aktivizmu, praktičnoj moći i djelotvornoj akciji s onu stranu, dakle, tradicionalne metafizičke gnoseologije i ontologije, tj. ne u polju razuma već njegovog ujedno i izvora i transcendensa, prekoračitelja – uma kao horizonta bitno nove, drugačije, čiste, utopijski prave i pravedne povijesti, slobode, samosvijesti i stvaralaštva čovjeka.

III Njegoševo i Hajdegerovo shvatanje smrti

Od prvih filozofskih promišljanja o čovjeku i svijetu, prisutan je uz temu života, njegovog smisla i vrijednosti, i fenomen smrti. U crnogorskom pogledu na svijet smrt se osobito shvatala i doživljala. „U nauci je poznato da su tužbalice najstariji oblik čovjekovog izliva bola. Tužbalice, koje se danas rijetko čuju, osobit su oblik otpora smrti, a nalazimo ih prvo kod anonimnog sumerskog pjesnika, autora Epa o Gilgamešu, iz četvrtog milenijuma stare ere. Gilgameš, pogođen bolom zbog smrti suborca Enkidua, ne miri se sa saznanjem da su bogovi odredili smrt za ljude, pa želi dokučiti tajnu vječnog života. Crnogorske tužilice su u svome suprotstavljanju smrti nalazile izlaz u moralnim vrijednostima umrloga koje ističu kao primjer i uzor za žive. Na taj način one su prosuđivale o životnom putu pojedinca i njegovom značaju za porodicu i zajednicu i učestvovalе u izgrađivanju etike.“⁹

Smrt je nerazdvojna od života i njeno postojanje ontološki određuje moral i etiku kao odgovor na pitanje svrhe i zadaće bivstvovanja čovjeka u svijetu. Za Hajdegera čovjek je biće ka smrti. Baš kao i Njegoš, Hajdeger smatra da odgonetanje najviše tajne čovjeka možemo tražiti i „naći“ jedino u fenomenu smrti. Smrt podrazumijeva da možemo biti cijeli, ali samo sa njom, samo uz njenu „pomoć“, tj. da tek smrt upotpunjuje našu egzistenciju. Čovjek se ostvaruje u potpunosti tek sa smrću, on je dovršen kao biće ka smrti tek kada se smrt realizuje. Čovjek se ostvarenjem smrti i dovršava i ukida u istom trenu. Smrt je sastavni dio života, čak je i najekskluzivnije nešto što daje zaokruženu cjelinu našem postojanju, što daje puni smisao ljudskoj

⁹ Danilo Radojević: *Tužbalice - Vuk Vrčević*, ICJK, biblioteka: Patrimonium, Podgorica, 2013.

egzistenciji. Tema smrti je određivala i određuje u svim vremenima čovjeka. I zato je i Njegoš kao i Hajdeger moderan mislilac. Za Njegoša naša egzistencija – koja ima protivrječni položaj time što ima i višu, vječnu i besmrtnu duhovno-božansku i nižu, kratkotrajnu i prolaznu materijalno-tjelesnu stranu – ostvaruje svoju punoću smisla i cjelovitost tek u smrti.

Čovjek bačen pod oblačnu sferu,

Prima l' ovdje oba začetija?

Je l' mu ovdje dvostruka kol'jevka?

Je l' mu zemlja tvorcem određena

Za nakazu kakvu tajanstvenu,

Al' nagradu burnu u vremenu,

Al' rasadnik duhovnog blaženstva?

Ah, ovo je najviša taina

I duhovne najstrašnije bure –

Ovoga su u grobu ključevi. („Luča mikrokozma“, Posveta, 20-30)

Stavom „čovjek je biće na putu ka smrti“ Hajdeger je „smrt“ pomakao u središte svoje filozofije. Po njemu, u nekom smislu „smrt“ nas je izgradila. Ovo i svako drugo vrijeme, vrijeme kao vrijeme, čovjek kao čovjek, ima svoj najveći domet u njoj, svakom je „pristigla“ i mi je dočekujemo, imamo susret s njom, i uvijek je taj susret s njom smrtonosan, unaprijed i nepredvidljiv i predvidljiv u isti mah, ne zna se čas „susreta“ (iz kojega „isparavaju“ i nestaju oba aktera „susreta“ – i smrt i njen znanac i „znalac“), ali se zna ishod tog susreta. I uvijek je to očekivanje, ta slutnja, ta činjenica od koje bježimo čitavog života, ta prva ontološka istina da onaj ko se rađa mora i da umre, ono što nas najdublje i najosnovnije određuje i definiše. To znanje da će doći do „susreta“ sa smrću zapravo predstavlja, znači i zrači suštinski „smrt“ prije smrti: s tim smo počeli, a ne svojim rođenjem.

Njegoš sa egzistencijalističkim filozofima dijeli nastojanje da osvjetli granične, posljednje, najsuštanstvenije čovjekove situacije koje su tajanstvene i neuhvatljive za razum, a jedino su prihvatljive i smislene tek s umom. Takođe, on sa njima dijeli i zajednički stav da čovjek, bez obzira što je tragično i apsurdno biće, i pro-izlazi, iskače, prekoračuje i transcendirira iz takvih stanja. Njegoševo „Što je čovjek, a mora bit čovjek!“, po svom duhu je ono Hajdegerovo i Jaspersovo da je čovjek „jedno 'moći-bití', jedan napor da se prevladaju teškoće, jedan skok-u-ispred-sebe.“¹⁰ Čovjek je uvijek na putu, ispred sebe a sa sobom. No, on nije samo ispred sebe dok hita ka cilju, već i kada dođe do realizacije svoga cilja, on je ispred njega kao što je ispred svakog svog „cilja“. Sa procesom transformisanja cilja, tj. ostavljanja (mijenjanja, dograđivanja ili napuštanja) starog i uobličavanja i građenja novog cilja, on stalno mijenja i sebe samoga – uvijek u akciji, stvaralaštvu, agonu, projektu, zamahu, nikad u statičnosti i konačnosti. On nikada nije i ne može biti gotova, ukalupljena, završ(e)na stvarnost, prosti odraz spoljašnjeg i dominantnog toka stvari, već onaj koji prevazilazi svoje mogućnosti i čak i samu ideju mogućnosti, mogućeg, okolnosti, datu sredinu, vrijeme i objektivno stanje na putu svoje bezgranične i nikad završene epopeje samousavršavajućeg životnog ostvarivanja. Čovjek nikada i nikako ni po Njegošu ni po egzistencijalistima nije unaprijed, a priori sklopljena sila i prilika bilo kojih predestiniranih moći niti samo pasivni instrument i sredstvo za ostvarivanje zamisli i planova nekih viših zakonitosti u bilo kojem vidu i ma koje prirode one bile.

Čovjek je nešto (mnogo) više od prirode. I to više upravo se ogleda na polju svjesno-samosvjesno-duhovno-egzistencijalno-etičko-smisleno-valjanog života. I on je toga svjestan, a najviše u graničnim, paradoksalnim, apsurdnim situacijama koje su

¹⁰ Branko Pavlović: *Metafizika i egzistencija*, Plato, Beograd, 1997, str. 62.

sušta suprotnost svakoj metafizici i ontologiji. Ima trenutaka, situacija i događaja kada čovjek mora donositi odluke koje niko neće donijeti umjesto i mimo njega samoga, kada je svjestan i svoje tužne i poražavajuće ograničenosti i realnosti, ali i veličanstvenog ošućanja moći da može krenuti i zakoračiti i van (za)datog i namijenjenog mu prostora i vremena, proniknuti i iza granica „čudestvah“, bez obzira o kojoj se sferi, da li antropološkoj ili kosmičkoj, radi. Jer, zapravo je u biti riječ o jednoj jedinoj čovjekovoj stvarnosti van koje nema ni smisla ni besmisla, ni moći ni nemoći.

Hajdeger cilja sa „zaboravom bitka“ na najdublju bit čovjeka, iznad i van svih ograničenih i „lokalnih“, pojedinačnih autentičnosti ili neautentičnosti. No, čini se, da se Njegoševa „čest“ kao nezaborav bitka pojavljuje ne samo kao ciljani i krajnji ishod i izlaz iz epohe zaborava bitka, već i kao „ovdje-i-sada“, u svakom njenom trenutku jedina djelotvorna i autentična alternativa. Ovo posebno i iz razloga što po Hajdegeru pojam i fenomen moći bivstvovati treba shvatiti i kao to da treba biti, ali i kao proces i tok životne povijesti između rođenja i smrti. Moći biti je za Hajdegera suštinski u stvari trenutak zato što je bivstvovanje – bivstvovanje, kako on kaže, ka smrti. U stalnoj, vjekovnoj borbi za elementarni fizički opstanak, slobodu i nezavisnost, Crnogorci su i te kako dobro (sa)znali da je bivstvovanje bivstvovanje ka smrti.

IV „Moći-biti“ bitak egzistencijalista ili Njegoševo „ime česno“

Egzistencijalizam je bio reakcija u prvom redu na jaku tradicionalnu englesku empirističku filozofiju i izraženi panlogizam i racionalizam njemačke klasične filozofije. Postojala je potreba preispitivanja vrijednosti starog društva i postavljanje novih kulturoloških i aksioloških obrazaca savremenog čovjeka, koji je

napustio božanske i metafizičke apsolute. I egzistencijalistička filozofija i pogled na svijet Crnogoraca i Njegoševa filozofija, kao njegov vrhunski sintetički misaoni (ontološki, antropološki, aksiološki, etički, estetski) izraz, predstavljaju srodne načine odnosa prema tradicionalnim materijalističkim i empirijskim filozofijama stvari i predmeta i tradicionalnim idealističkim i racionalističkim sistemima. I Njegoš je, kao i egzistencijalisti, naime, podjednako udaljen i od tzv. materijalističke i od tzv. idealističke filozofije. Njegov filozofski bitak je čovjek kao čovjek. I kada istražuje makro-kosmos on ga istražuje, osvjetljava i prikazuje kao direktan nastavak mikro-svijeta čovjeka kao čovjeka. Tako da je Njegoš moderan mislilac i pionir moderne i postmoderne i po ovom pitanju. Njegov čovjek je napustio klasične biblijske, hrišćanske i filozofske božanske i metafizičke apsolute. On je u potrazi za samim sobom (*Tajna čojku, čovjek je najviša!*; „Luča mikrokozma“, Posveta, 133), za posljednjim i krajnjim egzistencijalnim osnovama cjelokupnog svemira. Njegoša ne zanima istina i bitak (biće) svijeta i prirode mimo i van čovjeka. U traženoj i pretpostavljenoj apsolutnoj istini ili „armoniji“ presudno mjesto pripada čovjeku i njegovoj ontologiji. Slično postupa i Hajdeger koji ontologiji bitka pristupa preko ontologije čovjeka i ontologije „Daseina“ ili ontologije tubistvovanja.

Po Hajdegeru, tubistvovanje (Dasein) je, najprije, ono Tu, ono što je bačeno tu i ono (Dasein, tubistvovanje) to Tu ne može izabrati. I Njegoš shvata fundamentalnu situaciju čovjekove bačenosti u svijetu: *Čovjek bačen pod oblačnu sferu...* Ako je čovjek, kako ističe Hajdeger, „bačen u svijet“ i ako je, mimo svoje volje, „našao-se-u-svijetu“, Njegoševo „ime česno“ (a to nije svako ljudsko ime, nije ime svakog čovjeka u svijetu!), odnosno Hajdegerov pojam „Dasein“ (a ni „Dasein“ nije svaki čovjek u svijetu!) je jedino opravdanje i smisao da ta bačenost nije bila uzaludnost, i da čovjek mora biti čovjek, iako (dobro) znamo što je čovjek!

Ako se čovjek, dakle, jednom pri rođenju nije pitao za sebe, kako to iskazuje Hajdeger, on se tokom svog života upravo na potpuno suprotan način mora ponašati da bi bio čovjek i da bi se moglo sa Njegošem reći: „Što je čovjek, a mora bit čovjek!“ Upravo je to to: Što je čovjek kao biće „bačeno u svijet“, koje potom, na putu od te svoje fundamentalne bačenosti do kraja svog življenja i kraja svog postojanja i svog bivstvovanja u svijetu mora, treba i valja da zasluži to postojanje za koje se nije ni pitao, što je od posebne teškoće za čovjeka kao biće koje iako svjesno-samosvjesno niko nije pitao da li želi da se pojavi na sceni svijeta. Sada je u poziciji da mora opravdati tu svoju pojavu, „mora bit čovjek“, a na startu nije bio niti mogao biti čovjek – kao biće koje bi se s punom slobodom izbora i odgovornosti moglo upustiti u borbu sa životom i svijetom sa svrhom opravdanja i osmišljavanja svog života. Sve mu je to zadato kao biću projekta, uzmaha, akcije, borbe, koje mora postati i ostati dostojan, da bi se na kraju života tog veličanstvenog borca mogle opravdati sve one čuvene Njegoševe maksime, snage, moći i važnosti kategoričkih imperativa, o moralnim, etičkim dobrima česti i časti, pravednosti, čojstva i vrline.

Filozofija je potrebna da bi čovjeku ukazala na njegovu „bačenost“ i „faktičnost“, tj. na njegovu apsurdnu ljudsku situaciju u kojoj je on prinuđen kao biće slobodne volje da bude slobodan i odgovoran za sve ono što čini. I kod Njegoša i kod Hajdegera i početni i krajnji, odnosno ontološki, cilj, samosvrha i sadržaj jednog ljudskog života, ali i zajednice u cjelini, čini pretpostavka morala, etike, česti i česnosti. Ono fundamentalno egzistencijalističko „moći-biti“ ima zapravo jedan jedini mogući, naime etički, smisao, a to je u biti Njegoševo „ime česno“. Raspravljajući o krivici i brizi, Hajdeger je neminovno u polju etike. „Pitanje etike: kako se moral racionalno može zasnovati, biva upućeno na hermeneutičku antropologiju koja može graditi na izrađenoj egzistencijalnoj analizi. Ona će morati da

uzme u obzir mnogostruke strukture onoga *bivstvovati-u-svetu* kao zajedničkog *bivstvovanja i zapadanja*. Smisao bivstva tubivstvovanja kao *brige*, koji je Hajdeger pokazao, uključuje kao neizbežnu mogućnost to da tubivstvovanje sebe treba da projektuje i s obzirom na tako nešto kao što je 'dužnost' – dužnost, koja opet *može biti tu* u modusu autentičnosti ili modusu uobičajenosti.¹¹

Njegoš o dužnosti pjeva:

*Ište svijet neko djeistvije,
dužnost rađa neko popečenje!
Obrana je s životom skopčana!
Sve priroda snabd'jeva oružjem
protiv neke neobuzdne sile,
protiv nužde, protiv nedovoljstva;* („Gorski vijenac“, 2298-2304)

O shvatanju dužnosti kod Njegoša Slobodan Tomović piše: „Nijedno živo biće osim čovjeka ne može se sa toliko žara i oduševljenja predati osjećanju neposredne obaveze, ne samo da očuva svoj lični opstanak nego i opstanak šire socijalne ili nacionalne zajednice. Zbog toga je čovjek ovaplotio u sebi najviši oblik dužnosti koju može uvijek po potrebi da nesebično stavi u službu kakvog značajnog socijalnog zadatka.

Dužnost nije samo osjećanje moralnog djelanja, to je istovremeno onaj vid objektivne socijalne prakse koju čovjek bezuslovno upražnjava braneći interese slabih, žrtvujući se za ciljeve koje mu logika njegovog društvenog poziva stavlja. U tom pogledu, ideja dužnosti ima subjektivnu i objektivnu dimenziju. U subjektivnom smislu dužnost je misao ili htjenje

¹¹ Valter Hirš: *Ishodište etike?* („Napomene o analizi krivice u 'Bivstvu i vremenu“), u knjizi *Rani Hajdeger*, Vuk Karadžić, Beograd, 1979, str. 274.

kojoj je podloga blagorodni osjećaj čovječnosti, to je naša sposobnost da od svih motiva koji uzbuđuju dušu odaberemo onaj najplemenitiji. U objektivnom smislu dužnost se javlja u vidu nesebičnog požrtvovanja ili dobrovoljne podređenosti opštim socijalnim obavezama. Dužnost je isto što i akcija, djelanje, ili pasionirano angažovanje u odbrani prava na opstanak grupe, kolektiva, sa kojima se podudaraju naši vitalni interesi. Na taj način, dužnost se može razumijeti kao eklatantan vid povezanosti između slobodne odluke duha i objektivne, djelatne i praktične manifestacije naše ličnosti. Kroz dužnost, subjektivna duhovna sloboda prelazi u akciju organizma u cilju da ovome osigura objektivno slobodan i nesmetan razvitak. Subjektivna sloboda duha i društvena sloboda naše ličnosti niču na istom zemljištu moralnog pregalaštva, jasnog saznanja čovjeka o njegovim pravima i obavezama.“¹²

I egzistencijalistički i Njegošev lajt-motiv je isti: dužnošću, slobodnom voljom, savješću, moralom (pravdom, dobročinstvom, čašću), socijalitetom i odgovornošću čovjek se izdiže i uzdiže iznad ostalih bićstvjućih bića u svijetu, pa čak i iznad nekih, tj. jednog broja i same ljudske vrste kojoj pripada upravo biće čovjeka, dakle, jednog broja i onih koji bivstvuju, a znamo da samo čovjek bivstvuje u svijetu. „Osjećajući se počastvovan darom slobodne volje da bi se odužio njenom uzvišenom ontološkom porijeklu, on 'mora bit čovjek', mora djelovati po dužnosti, mora zaslužiti 'ime česno' i obavezan je da u svakom svom postupku vidi svrhu za čitavo čovječanstvo“; „Prisvojiti 'ime česno' znači otprilike ostvariti se, svoju ličnost, urođeni moralni zakon, poštujući njegovu bezuslovnu bit po sebi. U tom slučaju ljudi polaze u život sa podjednakim šansama da postanu etički dozrela bića da 'zasluže' laskavi

¹² Slobodan Tomović: *Njegoševa luča*, Grafički zavod, Titograd, 1971, str. 117-118.

naziv 'česnosti', čestitosti. Ostvarivanje 'imena česnog', po svojoj prilici, ne odnosi se na simpatije drugih prema našoj личности. To je, prije svega, mogućnost da drugi nezavisno od stepena naklonosti prema nama odobre naše ponašanje, prihvate naše pobude, a da mi pri tom možemo subjektivno željeti da naši postupci postanu opšta pravila, odnosno zasluže opštu saglasnost nezavisno od uzajamne simpatije ili kakvog drugog emocionalnog stava.¹³

Da je stvarnost unaprijed, samom svojom pojavom i a priori postojanjem, moralno već „ostvarena“ i definitivno nepromijenjena i „završno uobličena“, ne bi se ni postavljalo pitanje „česnosti“ i moralnog (ne)ostvarenja čovjekove личности. Šanse za moralno samousavršavanje ne samo da ne bi postojale, već bi i unaprijed bile ostvarene, dobijene ili ništavne, izgubljene, što je isto i sasvim svejedno, budući da bi se u apsolutnoj ravnodušnosti, letargiji i nemoći izgubio bilo kakav osjećaj za slobodu volje, odgovornost i savjest. Etička sfera morala ni po Hajdegeru ni po Njegošu nije akcidentalna, nebitna, površna, periferna, već suštanstvena, bitna, ontološka.

Njegošev i Hajdegerov pogled na moral može još po nečemu biti prepoznatljiv i srodan. Naime, riječ je o izvornosti i širini zahvata i važenja etičkog. Upoređujući Njegoševu i Kantovu koncepciju morala, Slobodan Tomović piše: „Njegoševa koncepcija morala ponekad je šira od Kantove, s obzirom da on moral i moralne norme eksplicite izvodi iz prirode svih predmeta, dok ih Kant povezuje sa inteligibilnom strukturom praktičnog uma.“¹⁴ I koncepcija etičkog kod Hajdegera je kao i Njegoševa šira od Kantove. Hajdeger etičku kategoriju brige postavlja izvorno-ontološki iznad razlike i opreke teorijsko-praktično, te piše: „... Briga kao brinuće zbrinjavanje tako

¹³ Ibid, str. 252 i 247-248.

¹⁴ Ibid, str. 250.

izvorno obuhvata bivstvo tubivstvovanja da u odvajanju teorijskog i praktičnog ponašanja uvek već mora biti pretpostavljena, a ne da tek iz tih moći može biti sagrađena...“.¹⁵

Etika kod Hajdegera je, vidimo, još bliža Njegošu, jer je kao i kod Njegoša, izvornija i obuhvata sve predmete i sva bića, sve pojave i sve procese, odnosno ima punu ontološku dimenziju, a ne samo praktičnu kao kod Kanta. Hirš povodom ovih Hajdegerovih stavova kaže: „Pitanje o 'smislu ovog bića' (tubivstvovanja), koje svoje bivstvo razume, uključuje u pitanje o smislu bivstva uopšte i tradicionalno shvaćeno 'pitanje smisla' (ljudskog života), ali ga – pre odvajanja na teoriju i praktičnu filozofiju ili čak pre svih teoloških ili ideoloških nacrtā – vraća u temporalnu interpretaciju tog bića, koje je u njegovom bivstvu stalo do njegovog bivstva. Tubivstvovanje *ima* 'smisao' ne kao nešto postojeće što bi moglo biti dohvaćeno ili promašeno; no, i pretpostavka da tubivstvovanje sebi *daje* smisao, seže suviše kratko. Tu se pred pitanje o smislu bivstva umeće pitanje o bivstvu smisla. Drukčije rečeno: smisao *jeste* samo kao egzistencijalno shvaćeni modus tubivstvovanja – a to znači kao egzistencijalno preuzeto *razumevanje da se bude* (Verstehen zu sein).“¹⁶

Njegoševo djelo je najbolji primjer jednog ovakvog suštinskog viđenja Hajdegerovog mišljenja. Njegoš kao „Dasein“, kao tubivstvovanje koje nije svaki čovjek, koje u traganju za smislom svog sopstvenog bića razumije svoje crnogorsko istorijsko bivstvo, u isti mah u ovo bitno traganje i mišljenje uključuje i smisao bivstva (bitka, bića) u cjelini i uobičajeno, „tradicionalno“, pitanje smisla i svrhe čovjekovog života. Na sva ova pitanja mikro i makro kosmosa odgovaraju Njegoševa djela, u prvom redu, „Gorski vijenac“ i „Luča Mikrokozma“. No, prije svega toga,

¹⁵ Valter Hirš: „Ishodište etike?“ u knjizi *Rani Hajdeger*, Vuk Karadžić, Beograd, 1979, str. 274.

¹⁶ Ibid, str. 274-275.

prije svih mogućih načelnih, akademskih i prihvaćenih razvrstavanja po duhovnim ili pak idejnim disciplinama i naukama, Njegoš takođe, poput Hajdegera, naravno na svoj osoben literarno-mislilačko-filozofski način, utvrđuje izvornu bit i kategorijalnost vremenskog horizonta čovjeka kao čovjeka, jedinog bića za koje znamo kome je u njegovom bitku stalo upravo do tog bitka. Njegoš, poput Hajdegera, ide čak dalje i od pitanja moralnog uzdignuća i padanja, kao i od činjenice da čovjek svojim činjenjem kao pojedinac i istorijskom egzistencijom u nacionalnoj, državnoj i u svakoj drugoj kolektivnoj zajednici, sebe shvata, saznaje i izgrađuje kao smisaono i samosvrhovito etičko i dostojanstveno biće, ili pak sasvim suprotno od toga. Smisao bivstva se protiv-obrće i kod Njegoša u bivstvo smisla, u krajnje, granične (sve)vremenske koordinate apsolutnog egzistencijalnog uporišta i ot-porišta pojedinačnog i ljudskog u cjelini svijeta (i ne samo čovječanstva, već i vasiona i bitka u cjelini), što se još jednom najbolje potvrđuje i sagledava u duhu Njegoševih besmrtnih stihova *Neka bude što biti ne može!* („Gorski vijenac“, 659), *To je biti jedno ili drugo* („Gorski Vijenac“, 635), *Neka bude borba neprestana* („Gorski Vijenac“, 658), *Što je čovjek a mora bit čovjek!* („Gorski vijenac“, stih 2329). Sve ovo u biti jeste „egzistencijelno preuzeto razumevanje da se bude“ Njegoša i Crnogoraca.

I Njegošev, kao i egzistencijalistički, čovjek je jedino biće koje meditira i transcendirira postojeći Zemaljski materijalni ograničeni okvir bitisanja i omogućava sebi da kao moralno i duhovno biće učestvuje u opštem socijalnom životu ljudskog društva. Čovjekovo jedinstvo riječi i djela, znanja i prakse, upravo je ono što na unutrašnjem, sadržajnom planu omogućava ovu njegovu jedinstvenu kosmičku i planetarnu transcendentnu ulogu. Sartrova formula „egzistencija je pre esencije“ ili egzistencija kuje, stvara i brusi esenciju, zajednička je za svaku

egzistencijalističku filozofiju. Crnogorci i Njegoš odista znaju svojom istorijom i mišlju, idejom i činom, da je egzistencija prije esencije, jer su tako istorijski, civilizacijski i kulturno, esenciju izgrađivali kroz različitost egzistencijalističkih izazova koji su bili nužnost prakse „borbe neprestane“, „neka bude što bit ne može!“ i „što je čovjek a mora bit čovjek?“

Njegoševo „ime česno“ se može uporediti i sa Sartrovim stavom da je „egzistencijalizam humanizam“, odnosno, to je onaj korektiv i jedini ograničavajući uslov i momenat za konstituisanje prave, istinske i autentične slobode i slobodne volje – dakako, uslov da se život proživi na moralan i etički dostojanstven način. S tim da se za razliku od egzistencijalista koji nijesu teorijski prihvatili postojanje zajedničkih kolektivnih ciljeva i vrijednosti – što nesumnjivo predstavlja i izraz modernog doba u kojoj djeluju, dok Njegoš još uvijek živi u klasičnoj evropskoj, antičko-rimskoj, epohi – Njegoš i etiku i moral izvodi iz crnogorskog narodnog bića i viševjekovne borbe Crnogoraca za slobodu i na toj osnovi njihovog odgovarajućeg pogleda na svijet. Ne samo narodnosti i nacionalnosti, već i cjelokupnog čovjekovog, prirodnog i kosmičkog svijeta, po Njegošu nema mimo i bez etičkog i moralnog. Dakle, ne samo da su svi ljudi ravnopravni i jednaki u svom ljudskom i bićstvujućem-bivstvujućem dostojanstvu, već to važi i za sva ostala živa bića na planeti Zemlji i u vasioni ako ih ima, odnosno za sve žive i nežive stvari, materije i fenomene u cjelokupnoj opstojnosti koja postoji i za koju znamo. A etičko i moralno oličeno u slavnim stihovima „Što je čovjek, a mora bit čovjek!“ („Gorski vijenac“, stih 2329), Njegoš je „preuzeo“ iz crnogorske istorije, crnogorskog duha i crnogorskog pogleda na svijet, kao najdubljeg identitetskog osnova Crnogoraca.

Ali, tom istom Žanu Polu Sartru, ovdje uzet kao predstavnik svih egzistencijalističkih mišljenja, i pored doktrinarnih neprihvatanja zajedničkih kolektivnih vrijednosti i ciljeva, to nije ništa

smetalo, naprotiv, da izrazi oduševljenje i zahvalnost za oslobodilački ustanak Crnogoraca 13. jula 1941. g. protiv italijanskog okupatora. Sartr je tada rekao da je Crna Gora jedina ustala protiv fašizma i nacizma u porobljenoj Evropi i da može služiti kao primjer za ugled svim evropskim narodima i zemljama. To bez ikakve sumnje nije nimalo slučajno, već je izraz dubokih idejnih sličnosti između Sartra i drugih uglednih imena egzistencijalizma, ujedno i najkompetentnijih imena savremene svjetske filozofije, s jedne strane, i crnogorskog pogleda na svijet i Njegoša kao njegovog najumnijeg reprezentanta. Uostalom, Njegoševo zavještanje *Neka bude što biti ne može!*, *To je biti jedno ili drugo.* („Gorski Vijenac“, 635) *Neka bude borba neprestana* („Gorski Vijenac“, 658) našlo se i u zahtjevima veličanstvene studentske pobune 1968. g, koje su pariski studenti, koje je u potpunosti podržao upravo Sartr, izrazili čuvenim, Njegoševoj poruci apsolutno ekvivalentnim, sloganom: „*Budimo realni, tražimo nemoguće!*“ I jedan i drugi stav su proizašli iz istog korijena i izvora, naime slobodarskog zova i karaktera ljudskog roda koji su najumniji svjetski filozofi odredili kao najdublji i najviši etički princip čovjekovog bića po kome je čovjek tek i čovjek, a do čega i ne stižu svi pojedinci! Sve je ovo nastalo iz viševjekovne istorijske borbe za slobodu Crnogoraca i Njegoš je ovu veličanstvenu slobodarsku epopeju genijalno ovaplotio i sublimirao i na mikro i na makro planu, prezentujući na snažan, sugestivan i maestralan umjetnički i filozofski, mislilački način, oslobodilačku misiju i etičku svrhu kao opravdanje života svakog pojedinca i crnogorskog naroda, ali i porijekla i smisla postojanja i cjelokupnog kosmosa. Slobodarsko pozvanje je kod Njegoša združeno osjećanje i pojedinca i kolektiva, dato zajedno i u jedinstvu. Pitanje pojedinca je dovedeno do drame cijelog naroda, njegovog ropstva il' slobode, opstanka ili nestanka države i zemlje!

Očigledno da je i po ovome Njegoš savremen, bolje reći, svevremen mislilac, jer je i njegov narod iz kojega je potekao

vječan, a to znači uvijek, u svakoj prilici, bez obzira na spoljne uslove i ograničenja, spreman da brani svoju slobodu, zemlju, pravdu, istinu i svoj narod i naciju. I kao što su primjeri etike i morala uvijek primjeri najistaknutijih i najuzvišenijih, najplemenitijih i najčestnijih ljudi i pojedinaca iz jednog naroda (čemu nas uči i mudri Marko Miljanov sa naslovom svojih „Primjera čojstva i junaštva“), upravo je i zato njihovim besmrtnim podvizima i djelima Njegoš podario isti takav zajednički imenitelj i identitet: *Neka bude što bit ne može!* Jer, da je svaka kolektivna populacija, bilo koji narod ili nacija, u stanju da, bez iznimke bilo kojeg pojedinca, iznese i ostvari najidealnije i najzahtjevnije etičke i moralne postulate, potrebe i dužnosti radi fizičkog, nacionalnog, moralnog ili pak slobodarskog opstanka i življenja, ontološki bi izostala moralno-etička sfera kao takva.

Upravo zato što je etičko i moralno univerzalno i sjevremeno, a ne prostorno partikularno i vremenski ograničeno, zato što je urođeno i egzistencijalno najvlastitije naše, a ne pridodato ili poklonjeno, dakle, zato što je autonomnog a ne heteronomnog karaktera, zato što je iznad i prije svih podjela na teoretske i parktične čovjekove moći, upravo zato se Sartr i mogao, mimo svih teorijskih i doktrinarnih principa i učenja, oduševiti i ljudski, čovječanski, pokloniti Crnogorcima i njihovom nenadmašnom podvigu iz 1941. g., još jednom primjeru iz najdubljih laguma crnogorske istorije vođene pod jedinstvenim i neponovljivim gestom slobode i žrtvovanja za univerzalne nacionalne i opštečovječanske ciljeve i vrednote: *Neka bude što biti ne može!*

V Njegoš, Hajdeger i Sofokle - obrisi pred-pristupa

U istoriji filozofije, ne samo popularnoj, odomaćio se sljedeći stav: „Kakav je ko čovjek, takva mu je i filozofija.“ Isto se može reći i za narode i nacije. Upravo je na ovom planu još i vidnija konekcija između egzistencijalista i Njegoša. Njegoš, kao i

mnogi drugi Crnogorci-filozofi, književnici i mislioci, vidjeli su, mislili i osjećali smisao ljudskog života u svijetu u cjelini u moralnoj, etičkoj ravni. To je sasvim logično, zakonito i samorazumljivo s obzirom na dugotrajnu i istrajnu borbu Crnogoraca za elementarni fizički opstanak, slobodu svoje zemlje i nezavisnost svoje države kao kategoričke moralne imperativne i vrhovne nacionalne a samim tim i opštečovječanske ciljeve. U filozofskom smislu to su pozicije uma, a ne razuma, jer razum uvijek u konačnom ostaje na pozicijama statusa quo, a tek ga um prekoračuje i transcendiraju (za)koračujući s onu stranu svih vrsta mogućih ograničenja u datom istorijskom trenutku. Tek se umom prekoračuje ropsko i otuđeno stanje duha i uviđa nužnost borbe neprestane i utvrđuje (ne)mogući horizont: *Neka bude što biti ne može!*

I upravo se ovim Njegoševim stihom može lapidarno i jezgrovito izraziti – poput kategoričkog imperativa ne samo etičkog već ukupnog ontološkog i egzistencijalnog supstancijaliteta – sublimirati i sintetizovati crnogorski kulturni i nacionalni identitet. Crnogorci i Njegoš ovdje slijede trag starih Helena i Sofokla, slobodne ličnosti Antigone koja kao i Crnogorci postupa u skladu sa stavom *Neka bude što biti ne može!* Hajdeger i Njegoš se suštinski vraćaju Grčkoj, ali ne da bi preuzeli grčke odgovore. Hajdeger piše: „... Ne znači da se vraćamo na odgovor Grka. Pokazuje se da je bivstvo rasuto u mnoštvo i da je glavni problema u tome da se nađe stanovište sa koga se unutrašnje mnoštvo načina bivstva razume polazeći od ideje bivstva. Meni je stalo do toga da do ovog smisla bivstva dospe kao do onoga središnjeg.“¹⁷ Ni Njegoš nije ostao na stanovištu slobodnog i pobunjenog pojedinca, već je dramu slobode proširio i doveo do čitavog naroda, do stanovišta opstanka ukupnog crnogorskog nacionalnog,

¹⁷ Vujadin Jokić: *Uvod u filozofiju*, NIO Univerzitetska riječ – Univerzitet „Veljko Vlahović“, Titograd, 198, str. 138.

vjerskog, kulturnog i državnog bića. Hajdegeru je centralno pitanje – pitanje bitka, a Njegošu – pitanje slobode. I bitak i sloboda su rasuti i Njegoš i Hajdeger žele da ih saberu. Ali, ispostavlja se da je to jedno isto i presudno pitanje, pitanje prije svakog pitanja. U potrazio za izgubljenim bitkom Hajdeger dolazi do etike i morala, do slobode, a potraga za slobodom mora dovesti i dovodi u konačnom do bitka, do smisla bitka (bića) i čak i do bitka smisla.

I ovdje se uviđa dublja srodnost ideja Njegoševih i Hajdegerovih, jer se i jedan i drugi vraćaju i oslanjaju na antičku Grčku, na izvornost evropskog duha i mišljenja, na klasičnu Heladu i njenu istovjetnost misli i djela, ideja i prakse, na autentičnost i prvotnost dužnosti kao čovjekovog i ljudske zajednice u cjelini moralnog dobra po sebi, kao univerzalnog i vječnog, svevremenskog i svevažićeg utopijskog uzora i praiđala cjelokupnog čovječanstva. Nasuprot Antigoni koja se drznula da protivrjeći kralju-zemaljskom bogu i njegovoj naredbi da se njen brat ne smije sahraniti (iste vrijednosti je i poruka: „Bolje grob nego rob!“ i „Bolje rat nego pakt!“) stoji jedan drugi Sofoklov lik, Ismena: „Ni počēt' ne treba što biti ne može.“ Crnogorci su se zainatili da tokom svoje cjelokupne istorije negiraju ove Ismenine riječi upravo suprotnim Njegoševim stihom koji su usvojili kao svoju neopozivu i apsolutnu istorijsku, filozofsku, ontološku, egzistencijalnu i etičku maksimu, dakle – *Neka bude što biti ne može!* Nema sumnje da je čitava crnogorska istorija upravo to sve do savremenosti.

Njegoš i Hajdeger polaze od srodnih fakticiteta: od smrti slobode, odnosno od smrti bivstvovanja. I kod Njegoša i kod Hajdegera radi se faktički o borbi za povraćaj slobode i povraćaj bivstvovanja. Čak i u „Lući Mikrokozma“ riječ je o potrebi otpora i borbe protiv Satanine pobune, koji pod plaštom „slučaja“ (dakle, slučajnog bivstvovanja!) „slobode“ i „demokratije“, nastupa protiv slobode i bivstvovanja, a to znači njihovog smisla i bitka (bića) u cjelini. Kretanje i Njegoševog

života bez slobode, kao početnog stava u „Gorskom vijencu“ i kretanje Hajdegerovog života bez bivstvovanja kao početnog stava u „Bitku i vremenu“, je „unapred upravljeno tako da više – čini se – nije mišljiv, isključen je neki protiv-obrt; kolaps ovog života desio bi se već pre ovog obrta.“¹⁸ Hajdeger se obraća našoj epohi, prije svega povijesnoj sudbini Zapada, koja je epoha izgubljenog bitka. Njegoš se obraća izgubljenoj slobodi i potrebi da se ona i misaono i djelom obnovi i zaživi da bi Crnogorci opstali kao narod i država. Ali, pokazalo se da velika mišljenja žive trajno. Hajdegerova misao je i danas savremena, kao što je savremen i Njegoš, jer za Crnu Goru i crnogorski narod „današnje se vreme otkriva kao vreme nekog pre-laza; jednog hoda na jednom protiv-obrtnom putu“¹⁹, koji za Crnogorce traje tokom čitave njihove istorije, pa, dakle, i u vrijeme Njegoša, a posebno u posljednjih sto godina.

Na mjestu izgubljenosti i smrti slobode i bivstvovanja, i kod Njegoša i kod Hajdegera morao se pojaviti osjećaj skučenosti, otuđenja, brige i neautentičnosti. Interpretirajući Hajdegerovo tumačenje Sofoklove „Antigone“, Vladimir Vukićević dalje piše: „Umesto da imamo... 'živi' odnos koji bismo morali imati, danas smo dospeli na jedno čudno mesto koje nije mesto i koje se i ne iskušava kao neko mesto dostojno pitanja. Naša se stvarnost mora okarakterisati sama kao neka vrsta u-topije. Jer, mi smo danas kod kuće na jednom mestu, na kome nismo kod kuće.“²⁰ Dakle, usljed takvog stanja, protiv-obrtni put započinju i Njegoš i Hajdeger. Obojica kreću „sa ledine“, sa ispražnjenih uporišnih i krajnjih, odsudnih i apsolutnih, egzistencijalnih tačaka i polja opostojnosti, i ontoloških i etičkih, dakle, univerzalnih.

¹⁸ Vladimir Vukićević: *Sofokle i Heidegger*, UDG, Podgorica, 2013, str. 342.

¹⁹ Ibid, str. 342.

²⁰ Ibid, str. 342.

Prvi, Njegoš, zato što je „umrla svoboda“ („Gorski vijenac“, 2628). Njegoš, dakle, misli da su Crnogorci bili „u zaboravu slobode“, da su „ispali iz slobode“, i zato mišljenjem i djelom priziva dužnost, čest i odgovornost. Drugi, Hajdeger, misli da je umrlo bivstvovanje i da se čovjek nalazi u zaboravu bivstvovanja. Kod Njegoša se radi da se otvori moć slobode, a kod Hajdegera „da se otvori moć bivstvovanja. Hajdeger misli da smo mi u zaboravu bivstvovanja, a da je korijen tog zaborava što smo ispali iz bivstvovanja. Ovo ispadanje je povijesna sudbina Zapada.“ Povijesna sudbina Crnogoraca i Crne Gore je da će izgubiti moć bivstvovanja, a to znači smisao i svrhu postojanja, uvijek kada izgube moć slobode, uvijek kada, naime, zaborave na paradigmu njihove povijesne nacionalne i državne sudbine, na moć besmrtnih Njegoševih stihova *Neka bude što bit ne može!* i *Što je čovjek a mora bit čovjek?* Ili, kako to kaže Milan Rakočević: „Da li će Njegošev narod razumjeti da mu je jedini spas u ispunjavanju principa filozofije i etike njegovog najvećeg sina?... Pokazaće budućnost.“²¹

Srodne i fundamentalne, bazične i svevremenske, po čovjeka kao čovjeka bitne i izvorne, Njegoševe i Hajdegerove ideje dolaze do izražaja i mogu se čitati i u sljedećim mislima povodom analize Hajdegerovog odnosa prema Sofoklovljevoj Antigoni: „Heidegger-ovim tumačenjem 'Antigone' do pojave dolazi to: šta danas jeste i ko mi danas jesmo... Sofoklova „Antigona“ je drama mišljenja... Mislilac zna šta – početno – znači mišljenje: Bitno mišljenje jeste samo neko delanje, i to delanje u onom što je „bitno“. Mišljenje kojim se bavi Sofoklova tragedija „Antigona“ jeste neki dar (Gebe). Sa ovim darom stoji i pada dostojanstvo čoveka;... Ono što je dostojno pevanja pesme 'Antigona' dostojno je čoveka. Ovom 'bitnom'

²¹ Milan Rakočević: *Crnogorski Prometej; Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije*, DOB, Podgorica, 1998, reprint izdanja iz 1940. u Ljubljani, str. 216.

mišljenju je ljudsko dostojanstvo ono što je dostojno mišljenja tj. pitanja.“²²

Hajdegerovo čekanje na nadolazak bitka, odnosno čovjekovo zapadanje u neautentičnost i njegova izgubljenost bitka i potraga za njim kao zapadnoevropska sudba mišljenja, življenja i djelanja, možda bi se mogla „razriješiti“ Njegoševim stihovima:

*I cijeli ovi besporeci
po poretku nekome sljeduju.
Nad svom ovom grdnom mješavinom
opet umna sila toržestvuje;
ne pušta se da je zlo pob'jedi,
iskru gasi, a zmiju u glavi. („Gorski Vijenac“, 2308-2314)*

U ovom smislu, i na univerzalnom, opštečovječanskom, ali i na nacionalno-duhovno-državnom crnogorskom planu, mogli bismo se složiti sa sljedećim viđenjem, osjećanjem i doživljajem: „Čitamo li horsku pesmu Antigone u Heidegger-ovom prevodu i izlaganju, onda nam onaj čovek koga peva Sofokle ne izgleda nepoznato, već pre kao jutarnje rumenilo na dalekom rubu našeg horizonta, koje ujedno pokazuje da je ovde (još) tamno.“²³

Zaključak

Njegoševa filozofija kao i pogled na svijet Crnogoraca imaju duboke korijene u staroj Grčkoj i helenskoj filozofiji i duhovnosti, s jedne strane, ali su i sasvim savremenog karaktera što pokazuje i njihova konekcija sa egzistencijalističkim filozofijama koje su među najreprezentativnijim u modernom mišljenju. Upravo je Njegoš kao najviši izdanak crnogorske duhovnosti i crnogorske

²² Vladimir Vukićević: *Sofokle i Heidegger*, UDG, Podgorica, 2013, str. 342 i 343.

²³ Vladimir Vukićević: *Sofokle i Heidegger*, UDG, Podgorica, 2013, str. 343.

ukupne istorije mogao svojim besmrtnim stihovima da simbolički ali i faktički vizionarski predvidi i da unaprijed iscrta konstantni mučeničko-žrtveno-obnoviteljski put crnogorskog naroda, crnogorske države i svih vitalnih crnogorskih životnih svojstava, vrijednosti i institucija (crnogorski jezik, crnogorska kultura, crnogorska crkva...), koji moraju na duge staze, baš kao i u slučaju obnove državne nezavisnosti, da nadahnjuju i snaže Crnogorce u stalnom približavanju subjektivnih i objektivnih uslova i snaga i u budućnosti na svim onim preostalim zadacima ispunjenja njihove istorijske, duhovne, identitetske i nacionalne misije:

*Pas svakoji svoje breme nosi;
nove nužde rađu nove sile,
djeistvija naprežu duhove,
stjesnenija slamaju gromove;
udar nađe iskru u kamenu,
bez njega bi u kam očajala.
Stradanje je krsta dobrodjetelj;
prekaljena iskušenjem duša
rani t'jelo ognjem elektrizma,
a nadažda veže dušu s nebom
kako luča sa suncem kapljicu.
Što je čovjek, a mora bit čovjek!
Tvarca jedna te je zemlja vara,
a za njega, vidi, nije zemlja.
Je li javje od sna smućenije?
Ime česno zasluži li na njoj,
on je ima rašta polaziti;
A bez njega u što tada spada?
Pokoljenje za pjesnu stvoreno,
vile će se grabit u vjekove
da vam v'jence dostojne sapletu,
vaš će primjer učiti pjevača*

kako treba s besmrtnošću zborit!

.....
Krst nositi vama je suđeno

strašne borbe s svojim i s tuđinom!

Težak v'jenac, al' je voće slatko!

Voskresenja ne biva bez smrti;

već vas viđu pod sjajnim pokrovom,

čest, narodnost će je vaskrsnula

i će oltar na istok okrenut,

đe u njemu čisti tamjan dimi.

Slavno mrite, kad mrijet morate! („Gorski vijenac“, 2318-2356)

Ima mnogo definicija filozofije. Jedna od najtemeljnijih i najizvornijih je da filozofija predstavlja pogled na svijet. Njegoševa filozofija i misao, koja i po njegovim riječima predstavlja potpuni izraz i sliku crnogorskog naroda, nije ništa drugo, dakle, do pogled na svijet Crnogoraca uzdignut do najvišeg stepena duhovne i pojmovne sublimacije i spekulacije. Nema nikakve sumnje da je Njegoševo djelo moćno oružje svih etničkih Crnogoraca, cjelokupne crnogorske nacije i crnogorske države na putu njihovog u kontinuitetu istorijskog bivstvovanja i ispunjavanja i ostvarivanja svih ključnih nacionalnih izazova kako u državnoj i političkoj, tako i u kulturnoj, vjerskoj i jezičkoj sferi. Zbog toga je neophodno da crnogorska država u maksimalno mogućoj mjeri podrži sve crnogorske nacionalne, građanske i emancipatorske institucije, projekte i zadatke koji afirmišu crnogorsku kulturu i nauku čiji se rezultati moraju ovaploćivati na svim nivoima prosvjetno-obrazovnog sistema.

Dalje izučavanje Njegoševog književnog i filozofskog djela, kao i ukupne crnogorske duhovne baštine, i njihova međunarodna afirmacija u ovom smislu je jedan od najznačajnijih zadataka. Na to nas upućuju moralni i etički, civilizacijski i prosvjetiteljski nalozi i zahtjevi ljudskog uma. Kulturni i razvijeni narodi s pravom

smatraju za primitivizam najgore vrste, lošu praksu onih nacija koje nikako ili pak malo i nedovoljno rade na izučavanju, valorizovanju, prezentovanju, osavremenjavanju i afirmaciji svoje duhovne baštine i djela svojih velikana. Kao što filozofija koja traga za smislom života neće nikada nestati dok postoje ljudi, tako neće nestati ni crnogorske filozofije kao crnogorskog pogleda na svijet i potrebe za njime sve dok postoje Crnogorci. Misija crnogorske filozofije u ovom smislu bi bila obrazovati, edukovati i izgrađivati ličnosti mladih generacija na taj način što će proučiti, osvijetliti, saznati i razumjeti kako klasično tako i osmišljeno i osavremenjeno moderno istorijsko, (multi)etničko, državotvorno, duhovno-materijalno, (multi)kulturno, (multi)vjersko, jezičko i svako drugo identitetsko biće crnogorskog naroda i crnogorske nacije.

Ima li sjajnijeg i veličanstvenijeg dobra od onog koji se mjeri ostvarenjem moralnih, etičkih ideala jednog naroda i jedne nacije – slobode, pravde, dostojanstva, jednakosti, časti, samopoštovanja i poštovanja i čuvanja digniteta Drugih, samostalnosti i nezavisnosti najviših civilizacijskih vrijednosti: državnih, nacionalnih, građanskih, demokratskih, vjerskih, kulturnih, jezičkih? Narod koji ima Njegoša može mnogo lakše da sebe provede kroz neizvjesne i složene tjesnace i Scile i Haridbe svake istorijske epohe. Pod samo jednim jedinim uslovom: da ga tumači naučno i civilizacijski: na izvoran, temeljno-evropski, starogrčki, antički i u isto vrijeme na savremen i (post)modernistički evropski način. Ako ga, pod bilo kojim izgovorima, budemo tumačili na pretežno folkloristički, provincijalni i mitomanski način, Njegoš nam neće nimalo biti od pomoći na evropskom putu crnogorske emancipacije i crnogorskog moderniteta. Naprotiv. I što više budemo zloupotrebljavali njegovo genijalo djelo, sve više ćemo biti sredstva i oružja drugih za njihove sebične i nečasne interese, nama tuđe i nepripadajuće. U tom slučaju bićemo obespravljeni, neslobodni i tuđi sebi samima.